

Mål & Mæle·3

3. årgang 1976

Sprogvidenskab,

hvad er det? Mål & Mæle har bedt en række sprogforskere fortælle om sprogvidenskabens discipliner: dialektologi, sociolingvistik, pragmatik og hvad det nu hedder alt sammen. I andre numre behandles andre discipliner, men i dette nummer har vi bedt en dialektforsker skrive om dialektologien.

Side 26

Sproghistorie

3 af artiklerne i dette nummer handler om sproghistorie. Der er altid noget på vej i sproget, noget er åbenlyst, noget mere snigende og skjult. Den der arbejder med at registrere ordene og deres anvendelser til en ordbog, mærker det i høj grad. Et nærbillede af et enkelt ord kan demonstrere dette.

Side 8

Forholder det sig sådan at den oprindelige betydning af et ord er den rigtige, må det være rigtigt at studere ordenes oprindelse. Forholder det sig sådan at man ved at betragte et ord i dets oprindelige form og betydning på en eller anden måde skuer igennem århundreders tågeslør og blotlægger sagens kerne med et beslutsomt snit, er det oplagt at læse om dagligdagens sproghistorie.

Side 22

Kan man spå om udviklingen af sproget i fremtiden? Noget kan man vel sige. Sproget vil til stadighed blive slidt, der vil ske en række lydændringer, men det bliver hverken mere enkelt eller mere kompliceret. I modsætning til den biologiske udvikling, og i modsætning til hvad mange læserbrevsskribenter mener, synes sprogets udvikling at foregå efter et ligevægtsprincip.

Side 13

Brevkasse om

sprogligheder 2

Demonstration 2

Sprogets kamp

for tilværelsen 13

Sagens kerne 22

Dialektologi 26

Som man kun forstår sig selv ved at kende sine forudsætninger og sin åndelige udvikling, og som man ikke kender en plante, før man har fulgt dens udvikling fra kim til død, således forstår man hverken et folk, en litteratur eller et sprog uden at kende dets oprindelse eller historie ...
Ingen tanke har været mere frugtbar end denne ...

Paul Diderichsen

SPROGLIGHeder

I Deres citat er hensynsleddet (*et ... folkedrab*) altså stillet bag genstandsleddet (*sin eksistens*), og det skal give en udansk og ubegribelig sætning. Der hviler en tung akademikerfims over den.

E.H.

? I Aarhuus Stiftstidendes kronik 15.7. har lektor mag. art. Niels Egebak begået følgende sætning: „Den nation, der blev hyldet i dronninglige og statsministerielle taler og anden showbiz, skylder sin eksistens et massivt og systematisk folkedrab på det amerikanske kontinentes oprindelige befolkning, hvis sidste rester nu får lov til at overleve i særlige reservater eller i storbyernes slum“.

Det der støder mig, er Egebaks anvendelse af „skylder“.

Klode, Hjørring

! Jeg synes også det er en forskruet sætning De der har fundet, men fejlen ligger ikke i *skyldes*.

I moderne dansk har vi ret skrappe regler for rækkefølgen af sætningsleddene. Men næsten alle reglerne kan ophæves af en superregel der siger at et meget tungt og langt led kan anbringes til sidst, helt ude til højre. Vi siger *du må tage forholdene i betragtning*; vi kan sige *du må tage de vanskelige sociale forhold han som barn af en minearbejder er opvokset under i betragtning*. Men her er genstandsleddet blevet så umanerligt tungt at sætningen ligesom går i stykker når det står inde midt i. Så kan vi med fordel flytte det ud til højre (hvis vi da ikke foretrækker

at klare det ved at skrive sætningen helt om): *du må tage i betragtning de vanskelige sociale forhold han som barn af en minearbejder er opvokset under*. Nu er der i al fald bedre balance i sætningen. På samme måde med *han havde bogen med sig* – *han havde med sig en hel samling af bøger og udenlandske tidsskrifter til belysning af emnet*.

Det er denne regel der er brugt i Deres citat. Skelettet i det er *den nation skylder et folkedrab sin eksistens*, men så er et *folkedrab* blevet udbygget så enormt, at forfatteren har ment at han for balancens skyld måtte bruge vægtreglen og altså stille det efter *sin eksistens*.

Herved er han imidlertid kommet til at overtræde en fuldstændig ubønhørlig regel som siger at hensynsleddet skal stå foran genstandsleddet. *Han sendte Ole pengene*; her er *Ole* hensynsled og står pænt og ordentligt foran genstandsleddet *pengene*. Hvis hensynsleddet bliver meget omfangsrigt: *han sendte den af os der havde bedst overblik over den juridiske side af sagen pengene*, så kan vi ikke uden videre bruge vægtreglen: *han sendte pengene den af os der havde bedst overblik over den juridiske side af sagen*. Men man kan klare det ved at indskyde et til: *han sendte pengene til den af os der havde ...*

! Kære Erik Hansen.

I anledning af Deres svar til Jens Chr. Andersen om „lade realiseres“ i M&M nr. 2 vil jeg gerne lige bemærke:

Jeg synes De går ud fra forkerte præmisser og derfor får en forkert slutning ud af det: „Realiseringen i din sætning er ikke et menneske, og derfor skal den komme til at lyde mærkelig, uanset om du bruger s'et rigtigt eller ej.“

Jeg tror det er af en anden grund sætningen lyder mærkelig. Jeg tror at han ganske rigtig har villet være fin og litterær, og i sin anstrengelse for at være det har han udtrykt sig upræcist. Han mener snarere „gør det muligt“ end „lader“. Han mener „gør det muligt at et andet realiseres“ eller „gør det muligt at realisere et andet“. „Lader“ er ikke helt det samme. Sætningen er efter min mening en smule pjatfin og en smule upræcis.

Men jeg var glad for Deres sproglige endevenden, især eksemplet med mosegrisene. Og jeg er i det hele taget en glad og taknemmelig abonnent på M&M.

Med de venligste hilsener
Inger Bang

? Kære redaktører!

I Jyllandsposten fandt jeg vedlagte opgørelse af en Observa-undersøgelse. Kan I forklare mig, hvorfor Observa-folkene, der utvivlsomt gør sig stor umage for at formulere deres spørgsmål klart og utvetydigt, har puttet ordet *pr.* ind foran datoen i det første af de to spørgsmål. „Folketinget vedtog for 1 år siden, at Christiania skulle rømmes *pr.* 1. april 1976. Dette er som bekendt ikke sket. Synes De, under de givne omstændigheder, at dette er rigtigt eller forkert?“ Hvornår gør *pr.* foran en dato en forskel, og hvorledes ændres datoens betydning? Eller er *pr.* altid kun pynt? Hvilken forskel gør det i en henvendelse til menigmand såsom Observas?

Måske kan en diskussion af tilladeligheden eller nødvendigheden af *pr.* i de efterfølgende eksempler klare sagerne. Min egen tese er, at dette *pr.* næsten altid er krukkeri, selv i officielle skrivelser, men at det kan være berettiget, når man vil understrege, at en begivenhed eller ændring ikke sker på én dag rent fysisk, selv om man henfører den til den angivne dato og muligvis også retligt betragter den som indtruffen på den angivne dato.

Han overtog lejligheden (*pr.*) 1/6, men fik lov af værten at flytte de første ting allerede (*pr.*) 23/5.

Først (*pr.*) 1/6 modtog jeg Deres brev *pr.*/af 23/5. (*Pr.*) 1/1 1978 håber vi at have modtaget tilstrækkeligt med forslag og ønsker fra vore medlemmer til at kunne begynde den detaljerede planlægning.

Ansøgningen sendes til di-

rektoratet senest (*pr.*) 31/12.

Tillige vil jeg gerne vide, om der er en forbindelse mellem *pr.* og det *under*, som bruges eller bruges i forbindelser som *Hans Majestæt har under 1/1 benådet NN*. Her skal *under* vist nok forstås som *under dato-overoverskriften 1/1* (i den og den protokol eller journal).

Tilsidst en indsigelse mod jeres svar til Jette Boserup (hilsen til hende), 1. årgang nr. 2. EH skrev, at *provokere* har den oprindelige betydning fremkalde og den nyere betydning optræde provokerende, og at ordet fremprovokere altså er i orden, når meningen er fremtirre, fremkalde ved provokerende optræden. Heri er jeg enig. Men EH skriver undervejs, at den oprindelige betydning ikke længere kan bruges.

Det er da forkert. Der *provokeres* aborter som aldrig før, og indgrebet betegnes med netop dette ord, ligesom man taler om *provokerede* aborter (synonymt med *legale aborter*, der er på vej ud af brug). For at blive i medicinen, så er det da også fuldstændig naturligt sprog at advare visse kategorier af patienter at undgå *smerte-provokerende anstrengelser* eller at tale om, at *NNs astmaanfald provokeres af birkepollen*. Eller i sportsreportagen: *målet provokerede et brøl af begejstring*. Og hverken pollen eller krumme baner, der ender mellem to stolper og en overligger, har jo en sjæl, ligesom hverken gartner eller fodboldspillere havde til hensigt at optræde provokerende.

Med venlig hilsen

Jørgen Hilden

! Kære Jørgen Hilden:

Deres forslag til en definition af dette specielle *pr.* er udmærket, men måske nok en smule for snæver. Man kunne formulere det sådan, at *pr.* angiver det tidspunkt hvor et resultat af en handling foreligger eller skal foreligge, uden at det nødvendigtvis angives hvornår selve handlingen skal finde sted.

Altså: *Christiania skal rømmes den 1. april* betyder strengt taget at hele rømningen skal foretages på 24 timer. Men *Christiania skal rømmes pr. 1. april* betyder at den 1. april skal resultatet af rømningen foreligge, nemlig et tomt Christiania. Det betyder derfor det samme som *Christiania skal være rømmet (senest) den 1. april*.

Det som *pr.* betyder kan altså udtrykkes ved andre midler, fx ved førnødtid eller *senest*, og i den forstand er ordet overflødigt. Men særlig overflødigt og irriterende er det hvor der både er et *pr.* og førnødtid og/eller *senest*: *arbejdet skal være påbegyndt senest pr. 1. januar*. Og det rene vrøvl må det være at skrive fx jeg modtog meddelelsen *pr.* 31. januar. Det kan kun give mening hvis det har taget lang tid at overføre meddelelsen og transmissionen endelig var forbi til nytår.

De har efter min mening ret i at *pr.* i masser af tilfælde kun er en krukket vane. Og hvis jeg var Observa, ville jeg undgå at bruge det for ikke at forvirre folk.

Det *under* De er inde på henviser kun til dateringen af en skrivelse. Det er i forkortet form overført fra det

latinske *sub datam*, 'under datoen ...'. Datoen står øverst på skrivelsen og nedenunder kommer meddelelsen: „Undervisningsministeriet har under 11. jan. tilskrevet den japanske ambassade som følger“.

I øvrigt: hvis man slår efter i Dansk Sprognævns fortræffelige og nyttige lille „Forkortelsesvejledning“, ser man at *pr.* slet ikke bør forkortes, men skrives *per*. Man opnår jo ingen som helst besparelse ved at erstatte ét bogstav med et forkortelsestegn!

E.H.

! I Mål og Måle 3 (1976): 1, s. 6, står der, at ordet 'frikadelle' ikke findes på fransk. Bortset fra, at det findes hos Blinkenberg & Høybye, kan jeg dog på mine egne hylder finde to belæg for den rigtignok ikke særlig almindelige glose.

1974 *Michelin Benelux* p. 46 under „Quelques brèves définitions d'appellations régionales“: *Fricadelles*: boulettes de viande hachées. På det tilhørende gastronomiske landkort lokaliseret til Liège.

Ginette Mathiot: Je sais cuisiner, Paris 1959, p. 109: *Fricadelles*: Dans le Nord, on appelle ainsi de très petites quenelles en forme de boulettes rondes qu'on ajoute aux potages.

Altså: Grundbetydningen 'boller formet af hakket kød' er ikke ukendt i det nordfransk-belgiske område. Om de er kogt eller stegt er vell af sekundær betydning.

Med venlig hilsen

Torben Nielsen
Besserwisser

? Hvad er grunden til at vi stadig har bevaret formen „nogle“, når ingen mennesker bruger det i deres dagligsprog. Ville det ikke være at foretrække altid at skrive „nogen“? Det ville gøre stavningen lettere og forhindre folk i at bruge „nogle“ på forkerte tidspunkter. Selv dannede mennesker (eller netop særlig dannede mennesker) kan jo finde på at skrive sådan noget som: Er der ikke nogle hjemme?

Hvad er egentlig grunden til at vi stadig har bevaret grammatisk kommasætning, når pausekommasætningen blev gjort officielt allerede i 1914? Denne „legalisering“ af den logiske kommasætning må vel være blevet gennemført af folk som ønskede „kryds og bolle“-kommasætningen afskaffet.

Sven Skovmand
Tranehuse

Kære Sven Skovmand: Det er rigtigt at mange har deres besvær med at skelne mellem flertalsformerne *nogen* og *nogle*. Ordene udtales jo ens, og da det er *nogen* der i stavemåde ligger nærmest ved udtalen, er der mange der for en sikkerheds skyld skriver *nogle* hvor der skulle stå *nogen*, ud fra den betragtning at det nok skal være det svære der er det rigtige.

Man kunne sådan set godt uden større ravage afskaffe *nogle* og skrive *nogen* altid. I svensk og norsk skelner man ikke, og savner ingen-ting, så det skulle være sært om det ikke gik for os også. Grunden til at *nogle* ikke er afskaffet for længe siden, fx ved at Dansk Sprognavn havde anbefalet det, er uden tvivl at der er en klar betydningsforskel mellem *nogen* og *nogle*. *Nogen* betyder 'mere end nul': *har du nogen søm?* – *hvis du ser nogen harer ...*, mens *nogle* betyder 'mere end én': *har du nogle søm?* – *hvis du ser nogle harer ...*

Man kan også høre forskellen, men den ligger i betoningen, ikke i forskellen mellem *-en* og *-le*: *nogen* er trykstærkt og til gengæld er udsagnsleddet tryksvagt; men *nogle* er tryksvagt, med trykstærkt udsagnsled. Prøv selv med eksemplerne ovenfor!

Og når der både er en betydnings- og en udtaleforskel svarende til de to skrivemåder, så er det svært at få en reform igennem.

Så ville det være lettere at argumentere for en afskaffelse af det gammeldags såkaldte grammatiske komma, for det svarer hverken til betydning eller udtale. Der-

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Erik Hansen og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til

ARENA, Forfatternes forlag,

Hald Hovedgaard

8800 Viborg

og mærk det
SPROGLIGHEDER

imod sættes det såkaldte pausekomma efter tekstens indhold og betydning, og det går aldrig på tværs af udtalen.

En forudsætning for at indføre pausekomma som det eneste, ligesom i det meste af den øvrige verden, er at man får sagen diskuteret. Men det er svært når de allerfleste slet ikke ved at der er to forskellige måder at sætte komma på. Der er også den almindelige træghed: „sådan har det altid været, hvorfor skal vi nu lave om?“ Endelig er der det at evnen til at sætte grammatisk komma bruges som dannelseskriterium, og den slags giver man nødt til slip på. Pausekommaet er helt baseret på den sunde fornuft og duer af den grund ikke som dannelses tegn.

Derfor lever det grammatiske komma stadig. Jeg vil ikke sige i bedste velgående, for næsten ingen behersker reglerne mere. Ikke engang ret mange lærere.

E.H.

? Kære Mål & Mæle.

Der findes på dansk en lille gruppe navneord, der med hensyn til orddannelse er noget for sig selv. De ender på *-ert*. Jeg har prøvet at opdele dem i grupper, men kan ikke rigtig finde hverken betydningsmæssige, etymologiske eller andre kriterier, der giver en klar gruppering.

1. Ved de fleste ord synes afledningsendelsen *-t* at have en forstærkende virkning, der placerer ordene i et saftigt og bramfrit sprog.

F. eks. betegnelser for personer: *kleppert, drivert, slambert, drønnert, nullert*. Eller begreber: *sjofert, brandert, bommert, hivert, kæfert*.

2. Andre er knyttet til fagsprog. Skibsfart: *bøjert, løjert og skonnert*. Håndværk: *mukkert*. Krig: *hugert, daggert*.

3. Forholdsvis neutrale ord findes dog også: *kuffert, kikkert, hævert, dukkert* samt *knallert*, der måske snarere hører under punkt 1.

En del af disse ord kan spores til tysk, plattysk, hollandsk eller engelsk, men her optræder de uden *-t*. Findes der en tilfredsstillende forklaring på, hvor dette *t* stammer fra, og hvem kan i givet fald give mig den?

Venlig hilsen

Ove Djurhuus
Søborg

Kære Ove Djurhuus.

Problemet er nærmest hvad der kræves for at en forklaring er tilfredsstillende. Man kan fx finde hvor endelsen *-ert* stammer fra rent sproghistorisk. Den er lånt fra middel-nedertysk i den periode der hedder ældre nydansk, dvs. 1500-1700. Her er den udviklet fra et oldsaksisk ord som er beslægtet med det danske *hård*. Man kan også gå endnu længere tilbage og finde at dette oldsaksiske ord stammer fra noget på indoeuropæisk der på latin er blevet til *cancer*. Men er det tilfredsstillende?

Næppe, orddannelsen på *-ert* er jo ikke bare et sproghistorisk fænomen. Det er

en endelse der også er produktiv i nutiden. *Sjofert* og *frækkert* er fx opstået i midten af 1960'erne. Man har altså også behov for en systematisk forklaring. Hvad betyder endelsen og hvad kan den forbindes med?

Jeg kan ikke se at der er mere system i det end det foreslåede. Yderligere eksempler kan kun bekræfte grupperne, bramfrit om personer: *slubbert, møgert* (løsagtig kvinde), *tykkært, løgert* (dovenlars); om andre ting: *dryppert, bajert*; skibsfart: *pullert* (støtte til at binde tov til på et skib); neutrale: *pjækkert, køllert* (læderskjorte), *rubbert*.

Men hvorfor er denne forklaring ikke tilfredsstillende? Fordi der ikke er system og regelmæssighed nok over det? Det er sandt nok at der ikke er så meget system over betydningen af endelse *-ert*. Men sådan foregår om-dannelsen i sproget. Hvad betyder *be-* fx i *bebo, bebrejde, bebrillet, bedrage*? Eller giver det samme betydning med endelsen *-er* (som *-ert* er beslægtet med) i ordene *klokker, bager, damper, skyder, viser*? Det kan man vist ikke hævde.

I orddannelsen synes der at være et vist sprogligt system, men det er betydeligt mere flosset i kanten end fx systemet med hensyn til bøjning. Det skyldes ganske simpelt at der laves nye ord hvert år, mens bøjningerne kun ændrer sig over 500 år. Ved orddannelsen er der lidt plads til fantasien, ellers ville sproget ikke kunne opfylde de krav vi stiller til det. Så efter min mening er forklaringen tilfredsstillende.

O.T.

? Henvisende til vedlagte udklip af JYLLANDS-POSTEN tillader jeg mig herved på råd af hr. Jens Kruuse at give den bløde bold videre til eksperterne.

Med meget venlig hilsen
Svend Aage Jensen

Ingeniør Svend Aage Jensen,
Storenør, Mallings, skriver:

Man skal som almindeligt bekendt helst undgå at ærgre sig, men da et par ofte benyttede „fremmedord“: kidnapping og lilliput, der tit anvendes af pressen med fede typer i mere eller mindre hårrejsende overskrifter, næsten altid staves: kidnapping (sidst i Jyllands-Posten den 19. ds. side 10) og lilliput, kan jeg desværre ikke undgå, at mit sprogs øre tirres lidt, hver gang mit kritiske læserblik udsættes for nævnte „stavefejl“.

Jeg vil gerne spørge en ekspert på området, om begges stavemåder er tilladte eller måske endog rigtige?

Nu ved jeg godt, at betegnelsen ekspert p. t. er et uartigt ord, men lad mig da efterlyse en udtalelse fra en fagmand eller fra sagkundskaben. Det er da vist trods alt stadig relevant at adressere sine spørgsmål til sådanne „instanser“, når man ikke selv kan klare problemerne.

Svar: Læserbrev-redaktøren må anse mig for ekspert, og det er jeg ikke. Men en mening om dette problem har jeg da:

For det første synes jeg, at det fejlagtige „lilleput“ er et sjovt og sødt ord, selv om Jonathan Swift ikke ville kendes ved det. For det andet kan man jo bare sige „bortførelse“ i stedet for det korrekte „kidnapping“.

Det med at skrive „napning“ er også en forkert fordanskning. Men hvor mange danske ved mon, at det hedder „Rikskringkastingen“ i Norge, og ikke det „kastning“, vi ofte laver det om til?

Råd til vor spørger: Henvend Dem til Dansk sprog-nævn (V. Voldgade 115, 1552 København V.) – det er dem, jeg plejer at kalde „vatisserne“, fordi de altid besvarer spørgsmål så blødt og blidt – og samtidig til tidsskriftet „Mål og Mæle“ (Hald hovedgård, 8800 Viborg). Det kunne være spændende at se de to ekspert-grupper i aktion, ikke?

Jens Kruuse

! Kære Svend Aage Jensen: Som Jens Kruuse skriver er ordet lilliput opfundet af Jonathan Swift om de små folk i bogen Gullivers Rejser. Men det danske folk har altså taget ordet til sit hjerte og har fordansket det nænsomt til lilleput: lille- giver god mening på dansk, og -put udtales som det skrives. Hvad galt skulle der dog være i det? Kan De heller ikke lide strejke (strike), kiks (cakes), sjal (shawl)? Og hvordan udtaler De sheriff?

Jeg har for resten på fornemmelsen at De i dansk uden videre accepterer udtalen lilliput og ikke lillipot som i engelsk. Og hvis jeg har ret, hvorfor vil De så gå med til en fordanskning af sidste del af ordet, men ikke af første?

Jeg synes også Deres sprogs svigter Dem mht. kidnapping. Vi har i dansk mange hundrede ord der er afledt med -ing: cykling, vinding, gardering, tælling osv. Endnu flere er der med -ning: badning, slibning, skydning, læsning osv. Der er ikke krystalklare regler for hvornår det skal være -ing og hvornår -ning, men det står i al fald fast at efter-p er det altid -ning: afhopning, kunststopning, optrapning, klipning, tipning o.a. Alle undtagelser er klart engelske: doping, shopping, looping, shipping.

Og når det nu hedder kidnapping med dansk endelse og bøjning og som regel også dansk udtale af kid-, ja så må det blive kidnapping, hvis det skal være ordentligt dansk.

En anden sag er så at man selvfølgelig, hvis man har lyst og et taknemmeligt publikum, også kan tage ordet i hele sin engelske form og sige kidnapping. Ligesom man på godt dansk kan sige overlapning (det gør de fleste matematikere) eller på engelsk overlapping med udtalen *auver-* og tryk på lap. Jeg synes bare det lyder krukke når man nu har de gode danske ord.

E.H.
vatisse
medlem af
Dansk Sprognævn

! Kære hr. Erik Hansen.

I anledning af Deres artikel om ordenes kønsroller i Mål og Mæle nr. 4 føler jeg lyst til at nævne følgende:

Med hensyn til vaklen mellem de to køn er der et ord, jeg har haft tæt ind på livet i min virksomhed, nemlig ordet „katalog“. Jeg skrev i 1934 en bog „Katalogiseringsreoler“ til brug ved Statens Biblioteksskole, hvor jeg i en årrække underviste i dette fag. Da jeg skulle skrive bogen, blev jeg usikker m.h.t. ordet „katalog“s køn, og først efter moden overvejelse og efter at have drøftet sagen med adskillige kolleger valgte jeg fælleskøn. Dette er måske en af årsagerne til, at denne form finder udstrakt anvendelse i biblioteksverdenen (Den alfabetiske katalog, Årskatalogen o.s.v.).

Derimod har jeg observeret, at intetkønsformen er den almindeligst anvendte udenfor bibliotekerne (Et auktionskatalog, Et udstillingskatalog, Et forretningskatalog o.s.v.).

Der er altså en udbredt vaklen mellem de to former.

Det var blot denne lille udgyldelse som en slags supplement til Deres interessante artikel.

Med venlig hilsen – Deres
H. Rolff

Mål & Mæle

Redaktion:

Erik Hansen og Ole Togeby

Lay out: Bent Rohde

Tegninger: Henning Nielsen
Ekspedition:

Arena, Forfatternes Forlag.

Hald Hovedgaard

8800 Viborg

Telf. (06) 63 80 60.

Giro 6253857

Tryk:

Nørhaven Bogtrykkeri a/s,

Viborg

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 35,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til forlaget Arena. Alle henvendelser om adresseforandring, fejl ved bladets levering osv. bedes derimod rettet til postvæsenet.

Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

! Da jeg har specialiseret mig i „Køkkenord“, ikke restaurationssprog, læste jeg med interesse 3. årg. 1. hæfte pag. 6-7 og vil gerne give Dem „et Ord med på Vejen“ for så vidt angår „Labskovs“ – Meyers Fremmedordbog siger, at ordet formentlig er en forvanskning af engelsk: „lob’s-course“ og altså betyder „tølperens madrest“.

Mit køkken-ords kartotek omfatter 3000 ord og der er mange fine ting, at hente. Iøvrigt er der i min søster Lisbeths og min „Jagtsprog“ også mange morsomme ord.

Venlig hilsen

Gustav Graae

Demonstration

om ordbogens sproghistorie

Demonstration, en. [demøn-
sdre:fo:n] fl. -er. vbs. til demonstrere; ofte
m. mere ell. mindre konkr. bet. 1) til de-
monstrere 1. 1.1) ω til demonstrere 1.1.
Forelæsninger og Demonstrationer i alle
Lægekunstens Deele. *Tode.ST.I.4.* (melan-
kolikere) egne sig (ikke) til klinisk Demon-
stration. *K.Pont.Psychiatr.I.18.* *BerlTid.¹⁴/10*
1904. *Aft.2.sp.2.* 1.2) til demonstrere 1.2.
alle Menneskers og alle Tiders Samtykke
og Overensstemmelse er en Art af De-
monstration (for en menings rigtighed). *Holb.*
IIh.II.112. Magistraten paastaaer, tilførn
at have beviist, at Friemestere ere skade-
lige for Publicum i Almindelighed; men
jeg tvivler paa, at denne Demonstration
er af de meget strenge, som ikke taaler
Undtagelse eller Modsigelse. *Stampe.II.461.*
|| nu kun (især filos.) om det ubetinget sikre,
sylogistiske bevis. (jeg) veed, at hun ikke
antager noget, for grundigt Beviis, uden
det enten er en virkelig, eller kand staae
i Rang med en virkelig Demonstration.
Ruge.F.T.117. eders Beviser ere saa urygge-
lige, som mathematiske Demonstrationer.
Salm.I.60. *Sal.²VI.9.* 2) til demonstrere 2.
Vel kunne vi ikke med vore Penge bringe
Hjælp, men vi kunne gjøre en Demonstra-
tion (*Hostr.G.45:* Deklaration). *Hostr.Kome-*
dier.I.(1876).35. protesten blev kun en
virkningsløs demonstration; || især (dagl.)
om optog af en folkemængde. *Flenzb.A.⁶/11*
1908. *I.sp.2.* Raadhuspladsen i København
er Skuepladsen for Demonstrationer, De-
monstrationer. Menneskemængden bruser
af Leve for Krigen. *Bønnelycke.Sp.226.* jf.:
en Begivenhed i New-Yorks jødiske Ver-
den, det store Demonstrationstog der
blev iværksat paa Aarsdagen for en rus-
sisk Massakre. *JVJens.LA.110.* 3) $\times$ til
demonstrere 3. *Sal.²VI.9.* jf.: Manøvren
(o: fremførelse af et andragende) blev ogsaa
kronet med Held. Thi skjøndt Fru Bang
længe retirerede og gjorde Demonstra-
tioner, saa blev dog Resultatet: at den
skønne Gjenstridige skulde hentes. *Blich.*
IV.49.

Enhver Holbergforestilling er en demonstration af, at dansk for 250 år siden er forskelligt fra vore dages dansk. Til en vis grad. Enhver kan følge med i forestillingen, fordi det centrale ordforråd stort set er uforandret. Men en del ord virker sære, måske direkte komiske, og en del forstås nok ikke rigtig som de er ment. En „skikkelig matrone“ virker umiddelbart komisk i dag, men hos Holberg menes der blot en almindelig, respektabel husmor.

Der sker hele tiden forandringer i sproget, både åbenlyst – især når nye ting og forhold kræver en betegnelse – og mere skjult, snigende, ofte ved betyrningslån fra nabosprogene. Den der arbejder med at registrere ordene og deres anvendelser, mærker i høj grad hvordan der altid er noget på vej i sproget. Det følgende nærbillede af et ord kan demonstrere dette.

Fig. 1 viser en artikel fra Ordbog over det danske Sprog, ODS. Den er trykt januar 1921. I det nyeste optryk af ordbogen, 1975, hedder det i forordet, at der arbejdes på et supplement af nogle binds omfang, og at dette vil indeholde sprogstof inden for ordbogens tidsgrænser c. 1700–1955. Der skal ikke her redegøres nærmere for dette supplement, men demonstrationen kan måske vise et og andet om retningslinjerne i det, og også om svagheder og mangler.

Citatsedlerne

På hvilke punkter bør artiklen Demonstration forbedres? Det er meget vanskeligt uden videre at se alle manglerne. En af ODS's erfarne redaktører, dr. phil. Aage Hansen siger om dette: „Naturligvis kan han (dvs. ordbogsredaktøren) under redaktionen komme i tanker om et og andet som 'man siger' og som ikke

findes i materialet. Men erfaringen viser at hans sproglige bevidsthed ikke lader sig kommandere til at rykke ud med alt hvad den véd om et ord, dets brug, betydninger, forbindelser osv. Gang på gang er det sket at han tilfældigt men for sent hører noget som han så udmærket kender men som han ikke har husket på da artiklen blev redigeret.“ (Danske Opslagsværker. 4. (1971). 121)

Det er citatsamlingen der er fundamentet for en ordbog som ODS og afgørende for dens kvalitet. Et supplement redigeres ved at sammenholde den nye citatsamling med det gamle materiale under synspunktet: Er der noget stof som kan bidrage til en væsentlig bedre beskrivelse af ordet? Artiklerne skal ikke skrives om. Den gamle betydningsinddeling skal så vidt muligt respekteres.

I det følgende vil jeg vise hvad der kom ud af dette arbejde med citaterne til ordet demonstration. For overskuelighedens skyld har jeg klippet både den gamle artikel og suppleringsartiklen i stykker. Det færdige supplement bliver mindre læservenligt. Ved tilføjelser til de gamle artikler må brugeren sidde med en finger i hvert af de to bind han har fremme. De helt nye artikler skulle det gå lettere med.

Demonstration:

1) til demonstrere 1.1. Forelæsninger og Demonstrationer i alle Lægekonstens Deele. Tode. ST. I. A. (melanholikere) egne sig (ikke) til klinisk Demonstration. K. Pont. Psychiatr. I. 18. Ber. Tid. 14/10 1904. Aft. 2. sp. 2.

Forklaringen skal hentes i artiklen demonstrere:

1) *anskueliggøre*. 1.1) $\mathbb{Q}$ *forevise som støtte for teoretisk fremstilling*. For første Gang nævnes og demonstreres den uskadelige Fødselstang i et dansk obstetricisk Skrift. *JulPet. L.287*. $\mathbb{H}$ *ogs.: fremstille (et emne) v. hj. af forevisning af oplysende materiale*. navnlig arbejdede de paa at faa Anatomien demonstreret paa Kadavere. *smst.249*.

Demonstration 1, 2 og 3

Redaktøren hævder ikke, at det kun eller især er lægerne der taler om demonstrationer, i betydningen forklarende forevisning. Men der har ikke været citater på andet. Efter 1920 er andre slags demonstrationer blevet dominerende:

1.1) + Forlang Oplysninger og Demonstration. *Pol. 8/9 1940. 14. sp. 4 (motorcykel til salg)*. et Oplysningsarbejde omfattende Foredrag .. Husholdningsdemonstrationer og Udstillinger. *Husmoderleks. I. (1948). 562*.

Til bet. 1.2, teoretisk udvikling, bevis, har jeg ikke noget at tilføje, som skønnes absolut nødvendigt. – Jeg klipper igen:

Demonstration:

2) til demonstrere 2. 30 Vel kunne vi ikke med vore Penge bringe Hjælp, men vi kunne gøre en Demonstration (*Hostr.G.45: Deklaration*). *Hostr.Komedier.I.(1876).35*. protesten blev kun en virkningsløs demonstration; $\mathbb{H}$ *især (dagl.) om optog af en folkemængde*. *FlensbA.^{6/11} 1908.I.sp.2*. Raadhuspladsen i København er Skuepladsen for Demonstrationer, Demonstrationer. Menneskemængden bruser af Leve for Krigen. *Bønnelykke.Sp.226. jf.: en Begivenhed i New-Yorks jødiske Verden*, det store Demonstrationstog der blev iværksat paa Aarsdagen for en russisk Massakre. *JVJens.LA.110*.

demonstrere:

2) lægge anskuelse ell. sindelag for dagen paa tydelig ell. (bevidst) opsigtsvækkende maade. 2.1) $\mathbb{Q}$ *m. obj.* Kom han i Hede og .. slog Keiserinden paa Laaret for kraftigere at demonstrere sine Paastande, saa nøjedes hun med at rykke sin Stol tilbage. *Brandes.Volt.II.444*. Et saadant Kirkens Lys ($\mathbb{O}$: den hellige Nikolaos) maatte ogsaa demonstrere sin Rettroenhed. *JLHeib.(Tilsk.1920.II.38)*. De stakkels Fraser, De vil demonstrere Deres Kærlighed med, de er ganske udenadlærte. *SoLa.KN.122*. 2.2) (*især dagl.*) uden obj. (*han*) demonstrerede meget heftigt, da jeg modsagde hans Ytring, at hans Kærlighed vilde vare til hans Død. *Chicvitz.FG.51*.

Supplementssamlingen kan bidrage med følgende:

2) + tyskerne som De svinede til med æg, finder sig ikke i ret mange demonstrationer. *Jørgen Nash. G. 108. i forb. tom demonstration (måske opr. til bet. 3): Tilkendegivelse, især oprørske el. heftig Tilkendegivelse .. ofte kun en Trusel (tom Demonstration)*. *Meyer.⁷ (1898–1902)*. Aase Hans. (se II. tom 4.4). // 602,35 om optog af en folkemængde. + (jf. Majdemonstration) ældre: Aviserne .. indeholdt Efterretningerne om den store Demonstration den en og tyvende Marts (1848). *Ing. EF.¹ VIII. (1850). 125. i politisk Henseende: en egen Optræden, is. af en Fleerhed, for at lægge et vist Sindelag for Dagen*. *Meyer.³ (1853). Socialisten. 7/8 1873. 2. sp. 4*.

Endelig tredje og sidste betydning i artiklerne Demonstration og demonstrere:

3) $\mathbb{X}$ til demonstrere 3. *Sal.²VI.9. jf.: Manøvren ($\mathbb{O}$: fremførelse af et andragende) blev ogsaa kronet med Held*. Thi skjøndt Fru Bang længe retirerede og gjorde Demonstrationer, saa blev dog Resultatet: at den skønne Gjenstridige skulde hentes. *Blich. IV.49*.

3) ✕ foretage troppebevægelse, som skuffer fjenden m. h. t. ens virkelige hensigter; næsten kun som vbs., se Demonstration 3.

Demonstration 3 har som saglig kilde Salmonsens konversationsleksikon. Der efter kommer et „jf.-citat“. Der kunne også have stået 'uegl.' ell. 'billedl.' foran Blicher-citatet, hvor det er en dame der foretager militærmanøvrer. Supplements-artiklen har et ældre sagligt citat:

3) + (jf. Flaadedemonstration). Demonstration betyder i Krigssproget en Bevægelse mod et Sted, en kunstig Manøvre, man gjør mod et Sted for at vildlede Fienden og skjule sin sande Plan. *Conv-Lex*. III. (1817). 65.

At sammensætninger med *Demonstrations-* bringer ODS kun ordet *demonstrationstog*. Det står i slutningen af Demonstration 2, med spærrede typer i et jf.-citat. Da demonstration efter 1920 er blevet stærkt produktivt som førsteled i sammensætninger, giver supplementet nogle eksempler. De er ordnet i to alfabetiske rækker, sammensætninger til bet. 1. 1 og til bet. 2:

Demonstrations-

DEMONSTRATIONS-, i ssgr. 1) til bet. 1. 1 (undertiden m. bet. *agitations-, propaganda-, reklame-*): DEMONSTRATIONS-DAG (Husmoderforeningens første Demonstrationsdag: Supper uden Kød. *Berl Tid.* 8/5 1918. Aft. 4. sp. 3), -FLYVNING (Demonstrations- og Rundflyvninger i Island. *DanmK* 1940. IV. 111), -HAVE (Iagttagelsesplanter og Demonstrationshaver. *smst.* V. 36), -HUS (senere alm.: *prøvehus*.

Pol. 23/8 1936. 18. sp. 1. Arkitekt A. havde indrettet sit Hjem som Mønster- eller Demonstrationshus. *Ugeskr. f. Retsv.* 1946. A. 651), -KØRSEL (demonstrationsknallerter brugt til udstilling og demonstrationskørsel. *Pol.* 1/9 1957. 29. sp. 5), -LOKALE (Periodiske Meddelelser fra Demonstrationslokalet for Gas og Elektricitet. 1927ff. *IngBygn.* 1955. 68. sp. 1 (i *vaskemiddelfabrik*)), -MATERIALE (foredragsholderens . . Demonstrationsmateriale. *IngBygn.* 1959. 49. sp. 1), -MØDE (Stort Demonstrationsmøde med vegetariske Retter, ved Skodsborg Badesanatoriums Køkkenpersonale. *Socialdem.* 2/3 1921. 9. sp. 1. jf. -møde ndf.), -RUM (*DaEngO.* (1954–56) (i *grammofonforretning*)), -TOG (Alle Trafikmaskinerne sendtes samtidig i Luften paa Demonstrationstog ind over Hovedstaden. *DagNyh.* 10/5 1926. 3. sp. 1. jf. -tog ndf.), -VOGN (Naturligvis var der ogsaa, som ved enhver ordentlig Automobiludstilling, Demonstrationsvogne, der susede rundt . . med de eventuelle Købere. *Nervø. Ti Aar bag Rattet.* (1917). 73. Vi demonstrerer gerne tegnebordet ambulantly for Dem. – Vor demonstrationsvogn kommer over hele landet. *IngBygn.* 1959. nr. 18. *annoncer.* A. 27).

2) til bet. 2 (jf. Protest-): DEMONSTRATIONS-MARCH (ordet brugt af Danmarks nationalsocialistiske arbejderparti. *Fædrelandet.* 18/2 1940. 2. sp. 5. Besætt. tidens Fakta. I. 417), -MØDE (et Demonstrationsmøde af strejkende Bjærgværksarbejdere. *Kalundborg Dagblad.* 12/10 1892. 3. sp. 2. Demonstrationsmødet foran Christiansborg. *NatTid.* 3/2 1951. 4. sp. 7. jf. -møde ovf.), -TOG (JVJens. (se u. Demonstration 2). *Avis Aarb.* 1928. 29 (protest mod „Stårekassen“). Der vilde komme Demonstrationstog med Taler og Spektakler. *Branner. TMS.* 224. jf. -tog ovf.).

Demonstrationer før og nu

I det materiale som her er fremlagt, dels fra den trykte ordbog, dels fra supplementssamlingen, er der antydninger om at ordet *demonstration* i tidens løb har forandret sig i den almindelige sprogbevidsthed. I Holbergtiden var *Demonstration* et lærd ord som hørte til i lægers, juristers og filosoffers verden. Muligvis har man også kendt den militære demonstration. I tiden op mod 1850 kommer bet. 2 ind i billedet, det at vise sin holdning ved en eller anden opsigtsvækkende adfærd. Ordet bliver blandt andet brugt om de „optog af en folkemængde“, som hører til tidens politiske kampe; betydningen er muligvis lånt fra engelsk, måske via tysk. I artiklen *demonstrere* savnes under 2.2 betydningen 'deltage i et demonstrationstog'. Supplementssamlingen har citat fra H. C. Andersen 1860 og fra aviser 1933 og 1942.

Efter 1900 får bet. 1.1, det at forevise og forklare noget, ny anvendelse inden for oplysnings- og salgsarbejde. Vort ældste belæg er sammensætningen *Demonstrationsvogn*, 1917.

Supplementets sammensætninger viser at det er betydningerne 1.1 og 2 der er levende, produktive i vore dage. *Demonstrationsmøde* og *-tog* er anført i begge sammensætningsrækker, dvs. formålet for disse aktiviteter kan eller kunne dels være rent oplysende, dels være en menings-tilkendegivelse.

For den nutidige, almindelige sprogbrug er *demonstration* enten en forevisning af noget eller et iøjnefaldende udtryk for en mening, en holdning, oftest en protest eller et krav. Denne sidste demonstration kan være en enkeltpersons optræden eller det kan være en massedemonstration. I fagsprog kan andre anvendelser have holdt sig, således i filosofisk og militær sprogbrug. Man må huske, at den mo-

derne læser vil indfortolke en af de almindelige betydninger i enhver tekst med ordet *demonstration*, fx. i Blicher-citatet u. bet. 3.

I supplementssamlingen til verbet *demonstrere* er der 3 citater som ikke rigtig passer i de forhåndenværende skuffer: I Salmonsens Tidsskriftleksikon (1947–48. 393) hedder det om et skuespil, at „personerne repræsenterer typer, handlingen demonstrerer idé“. Knud Sønderby fortæller (i Hvidtjørnen. 1950. 14) om en flamingo der går i bassinet i zoologisk have „og demonstrerer det rette udseende med to ben og hals og vinger“. Klaus Ribbjerg (Den kroniske uskyld. 1957. 141) siger om en dame: „Hun demonstrerede sine ben som aldrig før.“

Måske er dansk ved at låne en ny brug fra engelsk *demonstrate*, nemlig betydningen 'vise, udtrykke, lægge for dagen' (handlingen demonstrerer idé). De skønlitterære citater kan også opfattes som forfatterernes leg med ordbetydninger. De spiller på 2 betydninger på en gang og får så et demonstrere der kan forklares: 'fremvise på demonstrativ, iøjnefaldende måde'. Men de kan evt. samtidig være påvirket af det engelske *demonstrate*. En tilsvarende brug af *demonstration*, 'udtryk, det at lægge for dagen' dukker sikkert også op en dag.

Betydningsudviklingerne kommer ikke klart frem i ordbogsartiklerne. De kan kun antydes i ordbøger af ODS's type. Men der er stillet materiale til disposition for ordbogslæserne.

Anne Duekilde, f. 1929,
ordbogsredaktør ved Det danske Sprog-
og Litteraturselskab

Sprogets kamp for tilværelsen

om sprogets udvikling

Tak for jeres gode lille blad.

Der er en sag, jeg har funderet lidt over, og som I ved lejlighed måske kunne oplyse mig og andre læsere om.

Det forekommer mig klart, at vores sproglige udvikling er hurtigere end vores biologiske. Jeg tænker her ikke på det enkelte individ, men på slægten eller racen. Den moderne dansker er så vidt jeg ved ikke meget forskellig fra en viking i fysiologisk henseende, og forskellene skyldes nok snarere opvækstforhold og ernæring end egentlige biologiske eller genetiske ændringer. Den sproglige udvikling i samme periode forekommer derimod enorm.

Imidlertid synes udviklingen fra generation til generation beskeden.

Spørgsmålet er nu: Hvilke dele af sproget ændres først eller hurtigst? Man har en fornemmelse af, at udtalen er letbevægelig, og at ændringer kan iagttages fra generation til generation. Og hvilke dele ændres langsomt, er mest konservative? Kan det passe at det er sætningsbygningen? Kan man sige noget om,

hvor lang tid forskellige ændringer tager? Er der i det hele taget et fast mønster? Jeg mindes noget med en urnordisk synkope, fra omkring 700. Var det noget enestående eller forekommer sligt stadig?

Følger forskellige sprog samme udviklingsmønster? Er det rigtigt at sprogene fjerner sig fra de mange bøjninger? Det hævdes at betydningen i f.eks. latin, væsentligst er bestemt af bøjningerne, og ikke i så høj grad ved ordstillingen, at ordene i en sætning i ret høj grad kan flyttes rundt uden ændring for sætningens indhold. Omvendt skulle betydningen i f.eks. moderne dansk i høj grad være bestemt ved ordstillingen. Otto Jespersen nævner sætningen *Ole slår Hans*, hvor de fire gyldige rækkefølger af ordene (*Ole slår Hans*, *Hans slår Ole*, *slår Ole Hans*, *slår Hans Ole*) har forskellig betydning. Kan man ligefrem spå om udviklingen i fremtiden?

Med venlig hilsen

Bent Petersen
Rødovre

sådan så deres
kranier ud

sådan skrev de

𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰𐌶𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 :
𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 :
𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰 : 𐌹𐌺𐌿𐌸𐌰

Gorm, konge, gjorde denne sten
efter Thyra, sin kone, Danmarks
bød.

sådan talte de

kurm	kunuk	karpi	kubl	pust
air	puror	kunu	sina	tanmar-
kar	but			

kān gā'm gjo-ð dēnn sden'
œfto ty-ra sin koma danmaks
boð

Kære Bent Petersen

Spørgsmålet er så stort at svaret er blevet en lang artikel.

Det kan være mægtig oplysende at sammenligne den sproglige udvikling med den biologiske. Ganske vist går den sproglige udvikling hurtigere end den biologiske, men den sproglige udvikling har vi kun mulighed for at studere over en periode på 3-4000 år, mens arternes udvikling kan studeres over 500 millioner år. Så der er stof nok til sammenligningen.

Biologiens arter bliver mere og mere komplicerede

I den biologiske udvikling er det klart at visse dele udvikler sig hurtigere end

andre. Fx er hvirvlerne og hjertet organer der ændres langsomt sammenlignet med antallet af lemmer som igen ændres langsommere end antallet af fingre. Hele det biologiske system er bygget op på grundlag af de organer der ændrer sig langsomt, de er mere udbredte end de andre. Både fisk, padder, krybdyr og pattedyr har fx hvirvler og hjerte, men fisk har ikke 4 lemmer. Både hest og menneske har 4 lemmer, men hesten har kun én finger. Det biologiske system hviler på at forskellige arter har samme organer. Omvendt kan man kun genkende de forskellige organer ud fra kendskabet til det biologiske system. Kun ved sammenligning kan man se at hestens ben svarer til håndrodsben og finger. Man ser bort fra de træk ved arten som ikke er vigtige i systemet. Formen er ligegyldig når man bestemmer hvalen som et pat-

tedyr, hårfarven lige gyldig når man bestemmer lille Søren som homo sapiens.

For den systematiske udvikling i biologien gælder det at udviklingen ikke kan gå tilbage. Hvis et organ degenererer, kan det ikke genopstå, hesten kan ikke få sin tommeltå igen, dinosaurussen kan ikke genopstå. Og som hovedtendens gælder det at udviklingen går fra de simple arter til de mere komplicerede.

Arterne er funktionelle

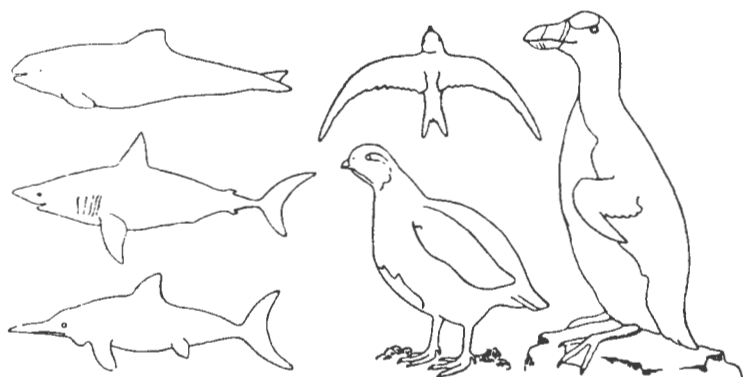
På den anden side er der visse træk hos dyret som er nødvendige for at dyrene kan leve hvor de gør. Fx kan 3 arter (som er forskellige med hensyn til de systematiske træk) have udviklet sig ens så de passer til de samme kår. Fx har et marsvin, en sildehaj og (en nu uddød)

hvaløgle samme form som gør dem velegnede til at leve i vand. Omvendt kan nært beslægtede arter have udviklet sig forskelligt afhængigt af de omgivelser de lever under. Se billedet. Der er altså andre træk eller dele hos dyrene som ikke er vigtige i systemet, men som er funktionelt vigtige, fx formen på kroppen.

Den hurtige udvikling foregår i de funktionelle træk og det samme træk kan godt komme igen, fx hvaløglens form hos sildehajen. Det er de langsomme træk man bygger det biologiske system på.

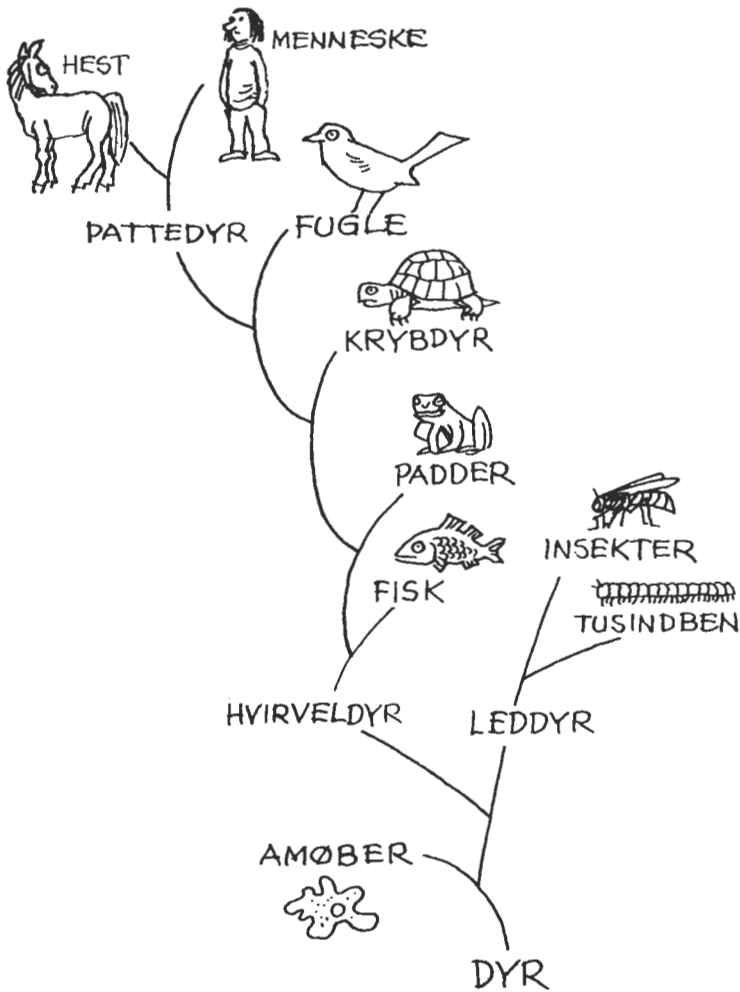
Sprog består af mange dele

Det første problem man møder når man vil beskrive sprogenes udvikling bliver at finde hvilke dele et sprog består af. Jeg kan foreslå at man skelner mellem et

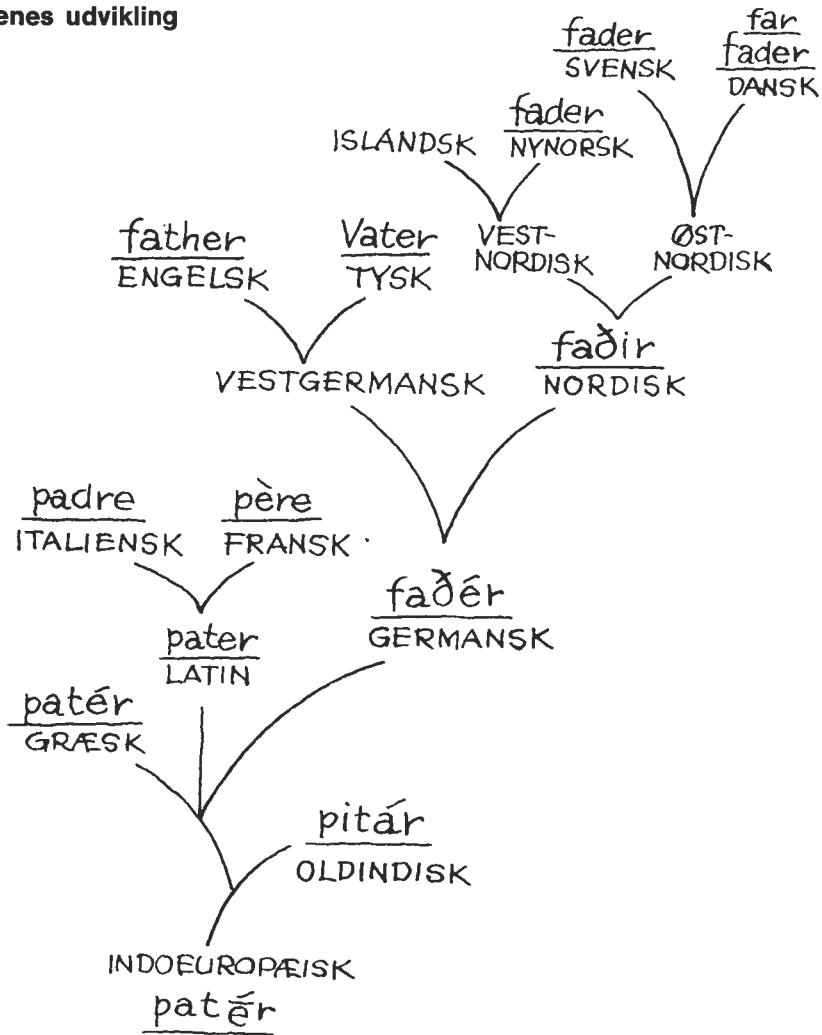

viser til højre tre arter (gejrfugl, mursejler, agerhøne), som tilhører samme hvirveldyrklasse, men passer til forskellige kår; og til venstre tre arter (marsvin, sildehaj, hvaløgle), som tilhører forskellige hvirveldyrklasser, men passer til samme kår. Efter K. Simonsen: Biologi, 1963

arternes udvikling

ordenes udvikling

enkelt ord, udtale (og stavemåde), ordforråd, det grammatiske system og betydningernes system.

Det er afgjort ved enkeltord og udtalen man lettest kan konstatere at sproget udvikler sig. Et nyt ord kan opstå på et år, fx ordet *moms* i 1967. Udtalen af en enkelt lyd overalt hvor den forekommer kan ændre sig på en generation. Teenagere og yngre siger fx *a* i ord som *ret*, *kræft*, *resten* og *trælle* sådan at det lyder præcis som *rat*, *kraft*, *rasten*, og *tralle*. Det gør en del midaldrene og ældre ikke. Ændringen i udtalen af *ræ*-forbindelserne er altså en udvikling som foregår for øjeblikket. Efterhånden som nutidens teenagere vokser op vil deres udtale givetvis slå helt igennem. Hurtigere end det, kan det ikke gå, for man regner ikke med at folk forandrer deres udtale når de har forladt teen-årene. Sprogudviklinger der fåregår, opleves ofte som to udtaler der konkurrerer med hinanden.

Sprog hører sammen i familier

Ordforrådet som helhed svarer til de systematiske træk inden for biologien. Når man kan genkende de samme ord, med den samme betydning, i forskellige sprog, måske med systematisk forskelligt udviklet udtale, slutter man at de pågældende sprog må være beslægtede. Det gælder fx de nordiske sprog. De hører igen til den germanske sprogfamilie, som hører til den indoeuropæiske sprogæt.

Man kan fx se at dansk og latin hører til samme sprogæt på grund af en række lydmodsvarigheder i ord der betyder det samme. Fx svarer dansk *f* i begyndelsen af et ord til latinsk *p*: *fisk*- *piscis*, *fod*-*pes*, *fader*-*pater*. Dette skyldes en udvikling af *p* til *f* i de germanske sprog.

Den er foregået på et eller andet tidspunkt mellem 300 f.v.t. og 300 e.v.t. Det er den der hedder den germanske lydfor-skydning.

Sproget slides

En del lydudviklinger kan betragtes som en form for slid på sproget. De ord der benyttes ofte, forkortes. Det kan man bl.a. se af at det for ethvert sprog gælder at de hyppigste ord er de korteste. Det gælder også dansk hvor de korteste ord er følgende: *og*, *i*, *at*, *det*, *en*, *den*, *til*, *er*, *de*, *af*.

Synkope er en form for forkortelse, der består i at tryksvage vokaler udledes – det sker på et tidspunkt i perioden ca. 300 til ca. 800. Fx er det fælles germanske *eka* blevet til nordisk *ek* (dansk *jeg*). Præcis hvor lang tid udviklingen har taget, ved man ikke fordi der ikke er så mange sproglige vidnesbyrd fra denne periode. Det vigtige er at lyde kan forandres eller falde væk. Der er kun få og tvivlsomme eksempler på at der systematisk tilføjes lyde (fx er nordisk *ek* blevet til dansk *jeg*).

Sproget er funktionelt

Mens ordforrådet svarer til de systematiske træk, svarer det grammatiske system til de funktionelle træk. Med det grammatiske system mener jeg både systemet af bøjninger og reglerne for ordstilling. En undersøgelse af alverdens sprog har nemlig vist at enten har et sprog et udviklet bøjningssystem men få ordstillingsregler (fx latin), eller også at sproget har mange ordstillingsregler men kun få bøjninger (fx engelsk), eller også halvt af hver (fx tysk og dansk),

men ikke begge dele. Dette er blevet forklaret ved at bøjning og ordstilling opfylder de samme funktioner i sproget, nemlig det at markere hvilke led der er overordnede og hvilke der er underordnede, og det at angive de betydningsmæssige forbindelser mellem de forskellige ord. På latin og tysk kan man fx se hvad der er grundled og hvad genstandsled ved hjælp af faldbøjningen. *puer puellae librum dedit* = drengen gav pigen bogen, *pueri puella librum dedit* = pigen gav drengen bogen. På dansk kan man ved ordstillingen se hvad der er hvad, på latin ved endelserne -um, -i. Hvem der er modtageren kan på dansk også angives ved et forholdsord: *pigen gav bogen til drengen*.

Sprogets udvikling går i ring

Der findes nu den teori at ordstillingssprog udvikler sig til bøjningssprog og bøjningssprog til ordstillingssprog. Dette sidste hænger sammen med det almindelige lydlige slid. Forkortelserne rammer nemlig oftest bøjningsendelserne som er tryksvage sådan at bøjningerne forsvinder. Så må ordstillingsregler og småord overtage deres funktion.

Fx kan rene bøjningssprog uden problemer have udsagnsleddet til sidst i sætningen (*puer puellae librum dedit*). Det kan ikke gå når bøjningerne forsvinder for så kan man ikke se hvad der er grundled og hvad der er genstandsled. Derfor har ordstillingssprog ofte udsagnsordet og biord (som fx *ikke*) mellem grundled og genstandsled. Tysk har stadig ordstilling med udsagnsordet til sidst – i bisætninger: *Er sagte, dass er das Buch nicht genommen hatte*. Dansk har de to led adskilt: *Han sagde at han ikke havde taget bogen*.

På dansk har man rester af det gamle bøjningssystem i visse stedord. I genstandsfald behøver de så ikke at stå efter *ikke*: *Gav pigen ham ikke bogen*, men: *Gav pigen ikke drengen bogen*?

En sproglig udvikling kan tage 1000 år

Ordstillingssprog bliver også til bøjningssprog på grund af det sproglige slid. Ved forkortelser smelter de småord (fx forholdsord) der markerer de betydningsmæssige forbindelser mellem ordene, sammen med de ord de står nær ved. Derved bliver de til bøjninger. Bestemthedsendelsen på dansk – *en*, fx i *hest- en-s* kommer vist nok af det ord der i dag er blevet til *hin*. Man har altså engang haft noget der svarer til *hests hins*, som er så er smeltet sammen til ét ord. Rester af det gamle ses i former som *livsens* og *dødsens*.

Ændringerne i det grammatiske system foregår ikke nær så hurtigt som lydlige ændringer. Udviklingen af dansk fra overvejende bøjningssprog til overvejende ordstillingssprog har således taget 1500–2000 år. Det skyldes at de funktionelle ændringer for det første omfatter hele det sproglige system, for det andet først sker efter massive og grundlæggende ændringer i lydsystemet.

Den ældste stamform for dansk, det indoeuropæiske ursprog, kendes ikke fra nogen tekster, det er en rekonstruktion. Men man antager at det var et ordstillingssprog. Det har så på 2–3000 år udviklet sig til flere bøjningssprog, fx latin og fællesgermansk, som igen har udviklet sig til ordstillingssprog engelsk og tildels dansk. Dansk er altså på vej til at blive et udpræget ordstillingssprog.

Den allermest interessante udvikling i sproget er den i betydningssystemet. Af-spejler samfundssystemer sig fx i de betydningssystemer som et givet sprog udgør? – Desværre ved man meget lidt om det. At ordforrådet har ændret sig i kanterne kan enhver se. Det skyldes selvfølgelig at folk til enhver tid har lavet sig de ord de havde brug for. Men er reglerne for hvordan man laver nye ord også blevet ændret? Kan man engang lave udsagnsord af forholdsord: *at ie, hun påede toget?* Desværre kan det kun blive til spørgsmål ikke til svar på dette område.

Dansk i fremtiden?

Kan man spå om udviklingen i fremtiden? Noget kan man vel sige. Sproget vil til stadighed blive slidt. Lyde og stavelser vil forsvinde. Tendensen kan ses i udtalen af endelser på danske ord i dag. Man siger faktisk ikke *manen* heller ikke *manøn* men *mann* når man i naturlig tale udtaler *manden*. *e'*et som i omhyggelig tale udtales *ø*, er faldet bort.

På den anden side virker skriftsproget konserverende på alle sproglige områder. Derfor kan der nok gå mange hundrede år før man eventuelt stryger *e'*et i skriften.

Der vil også ske en række andre lyd-lige ændringer som den med *a* udtalen af *ræ*-forbindelser, fx *ret*, *resten*. Om dem kan man ikke sige andet end at de vil forekomme. De kan gå i hvad retning det skal være – også tilbage til det gamle.

Langsomt men sikkert vil dansk også miste sit bøjningssystem og blive mere som engelsk. Billedet sløres dog af at udviklingen på enkelte områder af specielle grunde kan gå den modsatte vej, som fx bestemthedsendelsen. Men her er

der et par eksempler på bøjninger der er ved at forsvinde: Man kan være i tvivl om om udsagnsord i tillægsform skal bøjes i køn. Det hedder fx *tvungen opsparing*, men *en let fremtvunget tilståelse*. Tendensen til ikke at bøje tillægsformerne i køn har været der siden jyske lov men skriften har holdt tilbage, så bøjningen først nu er ved at forsvinde.

Der er også en tendens til at erstatte ejefald med et forholdsord: *taget på huset* i stedet for *husets tag* – evt. under påvirkning fra engelsk.

Omvendt er der i dansk en tendens til fastere og fastere ordstilling. Tidligere var det almindeligt at flytte led der var særligt store og tunge bagest i sætningen: *vinden fører med sig langt udover havet en duft af hø og nyslåede enge*. Det lyder i dag gammeldags, de fleste foretrækker nok: *vinden fører en duft af hø og nyslåede enge med sig langt ud over havet* . . Genstandledet skal stå før billedet.

En ting kan det til sidst være vigtigt at slå fast om dansk i fremtiden. Det bliver hverken mere enkelt eller mere kompliceret. I modsætning til den biologiske udvikling, og i modsætning til hvad mange læsebrevvsskribenter mener, synes sprogudviklingen at foregå efter et ligevægtsprincip der holder sprogets kompleksitet konstant.

Sprogets kamp for tilværelsen

Til sidst vil jeg gerne svare på et spørgsmål som ikke er stillet, men som godt kunne være stillet: Hvorfor udvikler sproget sig? Igen kan en sammenligning med biologien være nyttig. Den, så vidt jeg ved, fremherskende teori om arternes udvikling er den at der fødes flere eksemplarer af en art end der kan over-

leve. I kampen for tilværelsen overlever de bedst udstyrede. Når nogle eksemplarer af en art er bedre udstyret end andre, skyldes det mutationer, arvelige kombinationer af arveanlæg og forandringer i omverdenen.

Kampen for livet synes også at gælde den sproglige udvikling, nemlig fx udviklingen af udtalen af *ræ*-forbindelserne. På alle sprog og inden for alle områder findes der variationer, som fx de to udtaler af *ret*, *rettet*, *resterne*, som ikke har betydning for om det er forståeligt, det der bliver sagt, men som hænger sammen med stilistiske, geografiske, sociale aldersmæssige eller kønsmæssige forskelle. Disse variationer eksisterer sikkert kun fordi de markerer disse forskelle. Fx vil midaldrende og ældre mene at det er karakteristisk for de lavere sociale lag at udtale *ret* som *rat*, men karakteristisk for de højere lag at udtale forskel. Variationen hænger altså sammen med de sociale modsætninger i samfundet og kan bruges til at markere disse. På den anden side konkurrerer de to udtaler selvfølgelig med hinanden fordi det er uprak-

tisk at folk udtaler ordene forskelligt. I vekselvirkningen mellem disse to principper, sprogbrugernes sociale kamp for tilværelsen og varianternes indbyrdes kamp for tilværelsen, udvikles sproget.

Sprogets ligevægt

Andre udviklinger i sproget, fx i det grammatiske system, skyldes de lydlige udviklinger og især det sproglige slid. – Tendensen til at forkorte ordene skyldes en almindelig tendens til at være økonomisk, man skal ikke bruge mere energi end man behøver på at udtrykke det man vil. Tænk bare på hvor irriteret man bliver hvis man skal gentage ting for folk der ikke har hørt efter. De ord man bruger ofte laver man kortere. På den anden side ønsker man ofte at udtrykke noget tydeligere og præcisere end sproget umiddelbart tillader. Så laver man nye ord. Således udvikler sproget sig også i ligevægten mellem ønsket om sproglig økonomi og ønsket om sproglig præcision.

Ole Togeby, f. 1947,
lektor i dansk sprog,
Københavns Universitet

Sagens kerne

Om dagligdagens sproghistorie

Hvad betyder ordet *klimaks* egentlig? Betyder det 'højdepunkt': *begivenhedernes klimaks indtrådte den 11. januar?* Eller betyder det 'stigning', 'intensive-ring': *fra det tidspunkt kunne man konstatere en klimaks i den vulkanske aktivitet.*

Her har vi et af de almindelige betydningsproblemer man diskuterer i Danmark. Hvad er det rigtige?

Nu kunne man jo ganske kort svare at ordet selvfølgelig har begge betydningerne, og det ved alle der stiller spørgsmålet også godt. Ellers ville der faktisk ikke være noget at spørge om!

Et spørgsmål som „*hvad betyder klimaks?*” opfattes dog i reglen ikke som meningsløst. Det er fordi vi alle er enige om ikke at forstå det helt bogstaveligt. Meningen er: „Der findes, som alle ved, to betydninger af ordet *klimaks*, nemlig 'højdepunkt' og 'stigning'. Hvilken af disse er den rigtige?”

Det rigtige, det oprindelige og det sande

De fleste vil uden videre gå med til at der på den måde findes rigtige og forkerte betydninger. Og der er sikkert også mange der vil acceptere følgende svar på vort spørgsmål: „*Klimaks* er et græsk ord, og på græsk betyder det 'en stige';

derfor er betydningen 'stigning' den rigtige”.

Altså, når der er tvivl om hvad et ord betyder, så er den rigtige betydning den der ligger nærmest ved den oprindelige. Forudsætningen er naturligvis at der i sprogsamfundet foreligger flere konkurrerende betydninger; betydningen af ordet *glemme*, 'ikke kunne huske', er jo ikke forkert, skønt *glemme* går tilbage til et oldnordisk ord med betydningen 'udvise støjende adfærd' (jf. *glamme*).

Forholder det sig sådan at den oprindelige betydning er den rigtige, så må det være nyttigt at studere ordenes oprindelse, og det har man da også gjort siden oldtiden. Dette sprogvidenskabelige område kaldes „etymologi”, og resultaterne kan man finde i de etymologiske ordbøger. Her kan man slå op og se hvor ordene stammer fra og hvilke andre ord de er beslægtede med. Selve ordet *etymologi* indeholder det græske *etymós* som betyder 'sand'. Etymologien er altså læren om ordenes sande betydninger.

Denne holdning til hvad der er den rigtige betydning af et ord, viser sig også i den måde vi på dansk taler om betydning. Man siger fx at *ironi* „egentlig” betyder 'forestillelse', og at *tvivl* „egentlig” er samme ord som *dobbelt*.

Egentlig bruges normalt om det der er sandt, rigtigt, ægte – det der er tilbage når alle omsvøb og forvrængninger er fjernet: *den egentlige årsag – jeg vil egentlig hellere blive hjemme*. Men i betydningsspørgsmål betegner *egentlig* som regel det oprindelige: *dreng* betyder egentlig 'knippel', 'stok'. Meningen kan jo ikke være at man bruger *dreng* på en gal måde hvis man synes at ordet skal betyde 'ikke-voksent hankønsmenneske'. *Egentlig* betyder her 'tidligere'. Selve sprogbrugen afspejler den opfattelse at det oprindelige er det rigtige.

Det klassiske og kommunikationen

I virkeligheden er det slet ikke indlysende at den gamle betydning er bedre end den ny. En gammel kost er ikke nødvendigvis bedre end en ny, og også rødvin kan blive overgemt.

Der er en meget lang europæisk tradition for det konservative syn på ordbetydningerne, og der kan ikke være tvivl om at det hænger sammen med at undervisningsinstitutionerne, fx latinskoler og universiteter, har lagt meget stor vægt på studiet af de klassiske sprog, græsk og latin, og de klassiske tekster, fx Homer, Cicero og Bibelen. Man har følt sig forpligtet til at bevare de klassiske sprog og deres tekster i den oprindelige form, og det var derfor vigtigt at beskytte dem mod nydannelser gennem de mange århundreder. Enhver fornyelse er automatisk defineret som en forvanskning. Det oprindelige er det rigtige.

Dette klassiske princip i opdragelsens og sprogvidenskabens historie har haft stor indflydelse på den moderne opfattelse af hvad der er den rigtige betydning af et ord. Men man kan også forstå det alene ud fra den praktiske kommunikationssituation i et sprogsamfund.

Det må nemlig i almindelighed være en fordel at ordene er så entydige som muligt, altså at sprogsamfundets medlemmer er enige om ordenes betydninger. Det er upraktisk når nogle forstår ét ved *klimaks* og andre noget andet. Det er forvirrende at nogle bruger *giøtvis* i betydningen 'sandsynligvis', mens andre bruger det i den svenske betydning 'selvfølgelig'. Og når man hører eller ser ordet *eksemplarisk*, så betyder det enten 'som kan bruges til eksempel' (det er den ny betydning), eller det betyder 'som kan bruges som forbillede', 'mønstergyldig', 'efterlignelsesværdig'. Den slags kan give misforståelser og besværligheder når man taler og skriver med hinanden, eller når man læser tekster der er nogle år gamle.

Men forskydninger sker der alligevel. Der er mange forskellige måder og årsager, men i begyndelsen er den ny betydning selvfølgelig altid i mindretal, og det er da meget fornuftigt at få mindretallet til at give sig når nu denne upraktiske situation er opstået. Det gamle bliver igen det rigtige.

Den sociale modsætning

Tit er der imidlertid ikke noget at gøre. Den ny betydning breder sig og får efterhånden flertal. Overgangen fra mindre- til flertal kan gå meget stille af, dels fordi ingen holder nøjagtigt regnskab, dels fordi tilhængerne af den gamle betydning næsten altid har langt mere end én stemme per næse.

De er for det første gennemsnitlig ældre end den ny betydnings tilhængere. For det andet har de deres sikre fornemmelse for det oprindelige fra et engageret forhold til skøn- og faglitteratur. Det er med andre ord de (ud)dannede og indflydelsesrige, dem der bestemmer, skriver bøger og underviser.

Hvad ordbøgerne oplyser er den „al-

mindelige" betydning af et ord, behøver absolut ikke være den der har flertal i sprogsamfundet. Det betyder tit at den bare er det foretrukne blandt de dannede.

Det vil sige at de to betydninger ikke kun er en modsætning gammel/ny, det er også noget der afspejler den sociale modsætning mellem de dannede og så resten. Dette forklarer en hel del af den forbitrelse hvormed selv ret uvæsentlige betydningsproblemer tit bliver diskuteret.

Nær- og fjernetymologi

Interessen for og diskussionen om hvad *klimaks*, *givetvis* og *eksemplarisk* betyder, drejer sig faktisk om etymologi. Man kunne kalde det næretymologi, idet problemet er hvad ordene betød i sidste uge – eller i al fald for nylig.

Den næretymologiske diskussion har et praktisk sigte, nemlig at standardisere ordbetydningerne så godt vi nu kan så vi undgår for mange misforståelser. Det er u hensigtsmæssigt at en journalist bruger *realisere* i betydningen 'indse' (efter engelsk): „hun begynder at genfinde sin grønlandske identitet, og realiserer, at

fremtiden for hende ligger i Grønland.“ (Politiken 5.9.1976); vi er stadig mange der mener at *realisere* betyder 'virkelig-gøre'. Det ville også være skønt hvis vi blev enige om om *forrige* og *sidste uge* er det samme eller ej, og om der kan være tre indblandet i slagsmålet når vi siger *de slog løs på hinanden* (*hverandre?*).

Næretymologien handler om konkurrerende betydninger. Fjernetymologien gør derimod rede for hvilke betydninger ordene tidligere har haft og hvordan de gennem tiden har udviklet sig.

Det er fjernetymologien der fx fortæller os at *lykke* er beslægtet med *lukke*, 'afslutte, lukke'. Lykken er det afsluttede, resultatet, udfaldet, altså skæbnen, og i ældre dansk gav det god mening at tale om både den onde og den gode lykke.

Sammenblandingen af nær- og fjernetymologi er en ganske speciel form for krakilsk tidsspil. Man fisker en gammel eller oprindelig betydning af et ord op fra ordbogen, og så gør man vrøvl over at ordet ikke bruges i overensstemmelse med denne betydning.

Altså: at *orientere* betyder „egentlig“ 'østvende'; derfor er det nonsens at sige *østorienteret*, for slet ikke at tale om *vestorienteret*! *Guerilla* er spansk og betyder „egentlig“ 'lille krig', derfor må man ikke sige *guerillakrig*. Og *attentat* kommer af latin *crimen attentatum*, 'forbrydelsesforsøg', så *attentatforsøg* må jo være noget sludder.

Det meningsløse i denne form for sprogrøgt skyldes at ordets oprindelige betydning, som overhovedet ikke spiller nogen rolle mere, behandles som om den var levende og en ægte konkurrent til en anden betydning: *svarte* betyder „egentlig“ 'sort farve' (tænk på svensk *svart*), så *brun skosvarte* er ulogisk.

Det skal se ud som en art betydnings-hygienje, der vil fjerne tidens forvanskninger af ordene. Men i realiteten vil resultatet blive en forurening af sproget når man kunstigt prøver at ændre et en-tydigt ords mening.

Sagens kerne

Selvfølge er der noget meget fængslende ved at følge ordene langt tilbage. Det er ikke bare en kuriositet at *spørge* er beslægtet med *spor*; man kan let komme til at opleve *spørge* på en anden måde når man får det at vide: 'at opspore noget'. Ordet bliver ligesom nyt og kommer os i møde i sin kosmiske friskhed . .

God har oprindeligt betydet 'som passer' eller med et moderne fremmedord 'adækvat'. Vi genfinder det i tysk *Gatte* 'ægtefælle' og i det engelske *together* 'sammen'. Et kik tilbage i vor urgermaniske fortid.

From er langt tilbage beslægtet med *frem*, *først* og latin *prima*, 'den første'. I gammeldansk betød *from* derfor naturligt nok 'fremragende': en from kriger var tapper og blodtørstig, en from mark var frugtbar, en from vind blæste i den rig-

tige retning, og en from nonne var gudfrygtig og blid som et lam. Forbindelsen med *frem* er gået tabt i tidens løb, og af en eller anden grund er det den religiøse betydning der har fået eneret til ordet *from*.

Fjernetymologier bruges tit som indledning til foredrag eller artikler. Taleren eller skribenten begynder med at gøre rede for oprindelsen til et af sine nøgleord, og derfra går han så over til selve sagen: „*Parlamentarisme* kommer af *parlamentum*, der betyder 'forhandling' eller 'tale'. *Parlamentarisme* betyder altså egentlig 'snakkestyre', og det kan man ikke undgå at tænke på når man ser hvad der i den sidste måned er foregået i Folketinget. Vore parlamentarikere tror øjensynlig de har løst deres opgave når de bare snakker, men glemmer at al snakken helst også skulle føre til noget“.

Den etymologiske indleder antyder over for sit publikum at man ved at betragte et ord i dets oprindelige form og betydning på en eller anden måde skuer igennem århundreders tågeslør og blotlægger sagens kerne med et beslutsomt snit. Og noget er der jo om det.

Ordene skifter ikke betydning ved at man opfrisker linjerne bagud. *Drøfte* betyder stadig 'diskutere' selv om man har opdaget at den oprindelige betydning er 'skille avnerne fra kornet'. Men det ligesom fremstiller det at drøfte med en ny og renfærdig anskuelighed: den rigtige drøftelse mellem et par mennesker består jo netop i et samarbejde om at skille det væsentlige fra det uvæsentlige.

Etymologien kan ændre et ord fra en formel til et billede. Vi ved ikke mere om ordene og deres betydning fordi vi kender oprindelsen. Men det vi ved, ved vi på en bedre måde.

Erik Hansen, f. 1931,
professor i dansk sprog,
Københavns Universitet

Mål & Mæle har bedt en række sprogforskere fortælle om sprogvidenskabens discipliner: dialektologi, sociolingvistik, pragmatik og hvad det hedder alt sammen. I andre numre behandles andre discipliner, men i dette nummer har vi bedt en dialektforsker svare på følgende

spørgsmål: Hvad laver man inden for dialektologien? Hvordan gør man? Hvor foregår forskningen? Hvornår begyndte man at interessere sig for det? Hvorfor er det fornuftigt at dyrke denne forskning? Her er 1. del af svaret; 2. del følger i næste nummer.

Dialektologi

Hertil kunne jeg for dialektologiens vedkommende svare således:

- (1) man indsamler dansk dialektalt sprogstof, undersøger det og beskriver det og prøver at gøre det tilgængeligt for andre.
- (2) man bruger kuglepen og båndoptager.
- (3) ved universiteternes dialektinstitutter og nordiske institutter.
- (4) den „lærde“ interesse for vore folkesprog har manifesteret sig lige så længe som der overhovedet har eksisteret en verdslig lærdomskultur i Danmark, dvs. fra det 17. århundrede.
- (5) Det ville være en absurd tanke at man skulle udforske levevis, huse, veje, befolkningstæthed, politiske og økonomiske systemer, mønter, dyr

(herunder dyresprog), planter, ja svampe, og så ikke udforske menneskesproget i dets forskellige afskygninger. Og mere sprogvidenskabeligt betragtet: det ville være en mærkværdig undladelsessynd, når man har fonetikere, lingvister, orientalist m. m. m. der interesserer sig for alverdens eksotiske sprog, samt folk der undersøger det danske skriftsprog og rigssprog i fortid og nutid, da ikke at inddrage vore egne dialekter hvoraf rigssproget er opstået.

Min tænksomme og forhåbentlig interesserede læser vil dog næppe ret længe føle denne besvarelse helt fyldestgørende, og jeg må derfor forsøge at uddybe besvarelsens 5 punkter.

Hvad er dialekter?

Ved dialekter forstås de sprogformer der foreligger i forskellige egne af landet, og som afviger fra landets hovedsprog (rigsmål, rigssprog), som de på den anden side samtidig hører til. Dette er imidlertid en noget vakkelvorn definition, både fordi det kan være vanskeligt at definere hvad rigsmål er, og fordi der faktisk i de forskellige egne af landet findes indbyrdes forskellige og fra rigsmålet forskellige sprogformer som man ikke vil kalde dialekter, nemlig de lokale varianter af rigsmålet. Dem kalder man som regel regionalsprog. Grænsen mellem dialekter og regionalsprog er flydende, men en vigtig forskel er at man i dialekterne finder mange afvigende træk: lydligt, bøjningsmæssigt, mht. faste udtryk, grammatisk, ordforrådsmæssigt, i regionalsprogene langt færre og ikke så stærkt afvigende træk; hertil kan føjes at regionalsprogenes afvigende former ikke er slet så lokalt bundet som dialekternes, de kan dække større landsdele mens dialekterne kan veksle fra sogn til sogn.

Historisk er hovedbetragtningen den at dialekterne *ikke* er afledt af rigsmålet: der findes afgørende træk deri som må afledes af ældre sproghistoriske forhold som rigsmålet forlængst har droppet. Et eksempel er opdelingen i 3 køn i navneordenes bestemthedsendelse som kendes fra mange dialekter. Regionalsprogene derimod kan nok have mange træk der virker påfaldende for en person der ikke er fra området, f. eks. manglende eller afvigende stød (stemmende med den omgivende dialekt: sjællandsk *en awta'le* med stød ligesom (*det må vi*) *awta'le* (*nærmere*)), men vokalsystem, konsonantsystem, bøjningsforhold m. v. vil stort set være i god overensstemmelse med rigsmålet andre steder og afvige meget fra de omgivende landdialekter.

Hvad er dialektologi?

Jeg har hermed forsøgt at indkredse dialektologiens traditionelle stofområde: de egentlige dialekter som vi finder dem fortrinsvis hos den stadig svindende landbefolkning (i 1960 var 16 % af den erhvervsaktive del af befolkningen beskæftiget ved egentligt landbrug, i 1970 var procenten 9, 1974: 7). Noget andet er at det umiddelbart tilgrænsende stofområde, regionalsprogene, og forholdet mellem dialekter, regionalsprog og rigssprog også bør påkalde sig og har påkaldt sig dialektologernes interesse. Her vil være en udmærket arbejdsmark for samarbejde mellem dialektologer og andre talesprogsforskere.

I forbindelse med studiet af sådanne sproglige mellemformer og overgangsformer har det i de senere år vist sig (under indflydelse af sociolingvistikken) at man følte behov for at anlægge andre synspunkter end den rent lingvistiske (sprogbeskrivende) mange har anset det for mere væsentligt at sætte sproglige fænomener (som man da bør have beskrevet i forvejen) i relation til sociale fænomener som den talendes køn, alder, sociale status, talesituationen m. m., hensigten kan være at beskrive hvilke sproglige træk der har hvilken funktion under de forskellige sociale betingelser eller at bruge sproglige træk – ligesom man kunne bruge mange andre træk i den menneskelige adfærd – til at udforske sociale relationer. I sidstnævnte tilfælde har man bevæget sig helt uden for sprogvidenskaben (= eller sprogbeskrivelsesvidenskaben), men ofte vil der foreligge en kombination af begge synsvinkler.

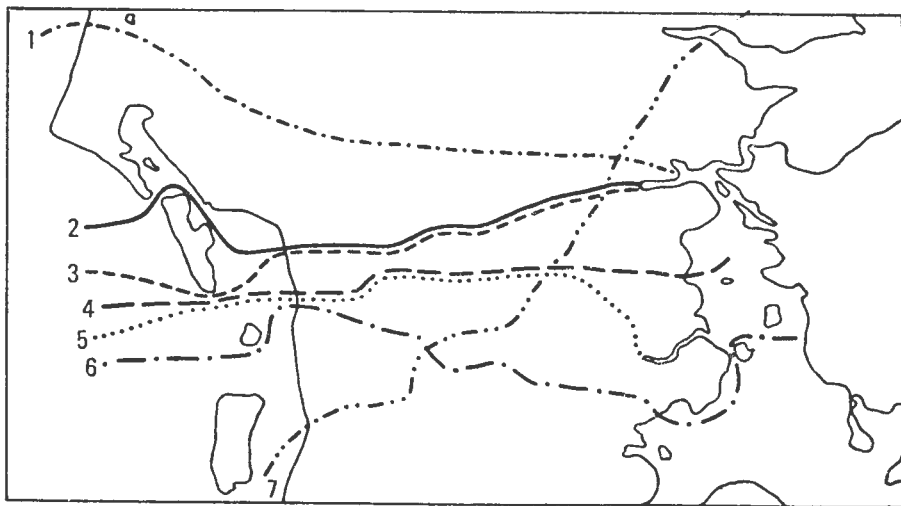
Udfordringen fra disse betragtningssåder foreligger for dialektologen, den er lejlighedsvis blevet taget op og vil muligvis oftere blive det i fremtiden, men dialektologiens nuværende arbejdsindsats

kan i altovervejende grad betegnes som rent sprogbeskrivende. Der er for mig ingen tvivl om at de store indsamlings- og bearbejdningsopgaver der er igangsat i dette århundrede bør fortsætte i hvert fald endnu en lang årrække til trods for (eller måske netop på grund af) det faktum som både læseren og jeg naturligvis forudsætter: at de klassiske dialekter er i rivende tilbagegang. Forøvrigt kan jeg allerede her fastslå den selvfølgelighed at fordi et grundsynspunkt fastholdes er det jo ikke sikkert at arbejdsredskaber og -metoder ikke kan skiftes ud og forbedres.

Dialektkort

I det følgende forudsætter jeg altså at dialektologi = sprogbeskrivelse og at sprog = de danske dialekter.

En sprogbeskrivelse består af mange ting, i hvert fald undersøgelse af lyd og lydsystem, af bøjningssystemerne, af syntaks, af ordforrådet og ordbetydningernes samt ordenes forbindelser, det fraseologiske. Der er skrevet mange afhandlinger og bøger om disse forskellige emner, fra smånotitser i fagblade (især Danske Folkemaal 1927ff. og Sprog og Kultur 1932ff.) til doktordisputater og an-

Kort over grænseområdet mellem nørre- og sønderjysk.

1. njy. [hjam'], [hwæm']; sjy. [jæm'], [væm']; 2. njy. [a'dær]: sjy. [æ(')dær]; 3. -p, -t, -k i njy. [-v, -d, -q], i sjy. [-f, -r, -z]; 4. ē, ô og (efter h, k, g) ā i njy. [i3, u3, y3], i sjy. [e', o', ø']; 5. ā > [o'] og -ā > [d'] i njy., > [d'] og [a'] i sjy.; 6. njy. [a] jeg, sjy. [æ]; 7. mod nordvest vestjysk genustype, mod sydøst to køn.

Fra P. Skautrup: *Det danske Sprogs Historie IV.*

dre større værker om afgrænsede emner.

Et fortræffeligt middel til på en anskuelig måde at fremlægge dialektologiske forskningsresultater er kortlægning. En særlig gren af dialektforskningen: dialektgeografien benytter sig først og fremmest heraf, men også i mange andre tilfælde kan kortlægning af dialektale variationer være til god hjælp i fremstillingen, det gælder både lydlige og bøjningsmæssige forhold og f. eks. i spørgsmål af terminologisk art: hvad hedder den og den genstand i de forskellige dele af sprogområdet?

Den ordgeografiske kortlægning findes der forholdsvis få eksempler på i den danske litteratur. Men det skal dog nævnes at et af de vigtigste klassiske oversigtsværker inden for dansk dialektologi er et kortværk: V. Bennike og Marius Kristensen: Kort over de danske folkemål med forklaringer. (1898–1912). Kortene heri der især omhandler lydlige forhold (hvad svarer i de forskellige dialekter til gammeldansk a, e, o osv.?) er først og fremmest brugt som illustrationer til den oversigt over de enkelte dialekters udvikling som „forklaringerne“ indeholder, men giver naturligvis i sig selv glimrende holdepunkter for stedsbestemmelse af en given dialektprøve.

Dialektgeografien i snævrere forstand ser i kortafbildningen snarere et middel til at udforske sproglige og kulturelle strømninger (evt. også tværs over landegrænserne). Et tæt udfyldt kort (især ordkort) kan for den øvede betragter sige meget om hvordan bestemte områder dominerer eller det modsatte i forhold til andre områder. Når f. eks. *jeg* hedder *a* i jysk almindelighed, men *æ* i sønderjysk og *thy'sk* er der grund til at antage at den ældste form var *æ*, men at formen *a* har bredt sig fra et eller andet centralt sted og blot ikke er nået ud til

alle randområder. Resultater af denne art kan opnås ved hjælp af det omtalte gamle kortværk samt adskillige små specialkort der er benyttet i afhandlinger o. lign., men det ville være et yderst ønskeligt og formentlig meget frugtbart projekt at få udarbejdet et nyt stort kortværk til afløsning af det gamle, iøvrigt så højt fortjente. Det burde medtage langt flere fænomener end Bennike og Kristensen og meget gerne omfatte hele det skandinaviske sprogområde. Herved ville man også kunne få et hårdt savnet sidestykke (og supplement) til den højt udviklede dialektgeografi i store dele af det øvrige Europa (ikke mindst i Tyskland).

Ordbøger

Et stort antal forskelligartede oplysninger kan på den nemmeste måde samles i en ordbogsmæssig behandling, og der foreligger en rig høst fra både ældre og nyere tid af dialektordbøger, dels to fra midten af forrige århundrede, hvoraf den ene omfatter hele landet ÷ Bornholm, den anden kun Bornholm, dels storværket blandt danske dialektordbøger til i dag, 4-bindsværket over de jyske dialekter fra tiden omkring århundredeskiftet, og endelig en række ordbøger over enkelt-dialekter eller mindre dialektområder spændende i omfang fra et enkelt lille bind til 4-bindsværker. Det er på dette felt vi også finder nøglen til de nuværende dialektologers situation: de arbejder med stort anlagte dialektordbøger over dels de danske mål ÷ Bornholmsk (Institut for dansk Dialektforskning, Kbh. Univ.) dels de jyske dialekter (Institut for jysk Sprog- og Kulturforskning, Århus Univ.). Indsamlingen til Ømålsordbogen påbegyndtes i 1922, indsamlingen til jysk Ordbog i 1953.

Da der nu er investeret og fortsat investeres så meget arbejde i udarbejdelsen

af dialektordbøger og da disse vel er de af fagets publikationer der kommer flest ikke-dialektologer i hænde (det er naturligvis meningen med dem at de skal bruges, både af andre sprogfolk og af interesserede iøvrigt – og erfaringen også fra allernyeste tid viser at der *er* efterspørgsel efter dem) ville det vistnok være på sin plads at give en lille udredning om deres indretning og om det arbejde der ligger bag. Ved gennemgangen har jeg især Ømålsordbogen i tankerne, men med visse forbehold vil redegørelsen også passe på Jysk Ordbog samt ordbøgerne over sønderjysk, sydslesvigsk og vendsysselsk, der allerede er udkommet.

Hver ordartikel indeholder et opslagsord (rigssprogsformen eller om nødvendigt en konstrueret rigssprogsform; talrige henvisningsartikler findes for at man ikke skal gå forgæves), en udtaleangivelse med lydskrift, en oversigt over ordets bøjning, muligvis en etymologisk

forklaring (beslægtede ord, udredning af hvordan ordet er kommet til at betyde det det betyder) samt endelig en eller flere (sometider mange) betydningsangivelser, og under hver af disse normalt nogle (sætningsformede) eksempler i lydskrift som eksempel på og dokumentation for den af redaktøren udformede betydningsangivelse. Under de enkelte betydningsafsnit kan man ofte finde eksempler på ordets brug i særlige faste ordforbindelser, bl. a. i talemåder og ordsprog, men også simpelthen i betegnelser for begreber, handlinger, genstande m. v. som betegnes med mere end ét ord (typer som *køre ind*, *åben skorsten*).

Dialektudtalen

Af disse faste bestanddele af en ordbogsartikel vil jeg gerne kommentere to lidt nærmere, nemlig udtaleangivelsen og betydningsangivelsen. Udtaleangivelsen er naturligvis for en dialektordbog en uhyre

farlig-flå

16

farlig adj

S [*fɔ̃lə(ð)*, *fɔ̃lə(ð)*] nvS(alm jf IEJSK.FØS: 399f), nS(LLy), sS(Bår,Ørs), øS(Far), [*fa-ləð*] nvS (KRYGER, THORSEN.SS:45), sS (Mern); [*fɔ̃li*] nS, nvS, øS(alm), svS(Ørs), sS(Ever), [*fa'li*] ns(Sig, Farum), nvS(KRYGER), svS(Ørs, Fodby);

L [*fɔ̃lə*, *fa'le*] Fa(alm), L(SaksLd,Rad, Midt-loll), [*fəpli*] M, L(alm), Fa(Vægg,Skib);

F *fåalə*, *faalə* øF(RevN PAND.FØF:142,285), [*fɔ̃lə*] øF(alm), sF(Gudb,Vejst), vF(Flem, Norup), [*fəpl'*] øF(Frø), sF(VSk,Kv), tilsv *Æ* (Ækeb,Drejø), [*fa'lə*] sF(alm, om tolkning af *a'* se PAND.FØF:143f), *fa'lə* øF, vF(alm), sF (Horne), T(Tås), *Æ*(Strynø, Arnk); [*fə'li*] Lgl(alm), [*fa'li*] vF(Viss,Vjlb), sF(Horne), Lgl(Snøde); [*fɔ̃jl*] sF(VSk, [*faajlə*, *fajl*] *Æ*(Rise, Tra,BregN), [*fajli*] *Æ*(Søbv,BregN), jf PAND.FØF:142 note 21.

nvS(Kværk,Sorø), svS(Fyr,Ørs), øS(Str), M (Fan), T(BregN,Thurø), Lgl(Tul,Bøst): [*haə p ed så faɔ̃jlə*] *Æ*(Rise), *nu ə' ed kaskē itte så fəli mæ dæj, din prålhåns* øS(Ters), [*!pæ:səs* (Pers) *!hawə ə 'ed sɔ̃ 'fɔ̃ləð*] svS(Ørs).

farlighed sb – postyr, besvær i forb som: *det var den gang en hel farlighed at skulle rejse til København* nS(Dåst AarbKbhAmt.1910: 60), *de va da enən fa'lihed, əm du sgu ta'və en krø'nəs pæŋə* dvs ikke for noget at regne nvS (KRYGER.O).

flå II. v

S *fluā*, –, *fluātə*, *fluāt* øS(Str IEJSK.FØS:pass), [*flə'3*, *flə'3a*, *flə3əd* ell *flə3də*, *flə'3d*] S(alm, u stød sS),

[*flə'3*, *flə'3a*, *flə3əd* ell *flə3də*, *flə'3'3d*] nS, vS (alm, jf THORSEN.SS:110 og 115), øS(Far), u stød sS(alm);

L [*flo3*, *flo3a*, *flo3də*, *flo3d*] L-Fa(alm),

væsentlig detalje, og bag denne detalje skjuler sig ofte et årelangt studium, ikke just af det enkelte ord, men af de pågældende dialekters lydssystemer. Det det gælder om – når man skal formulere et ideelt videnskabeligt krav til lydangivelsen – er at ordet noteres med en tilpas nøjagtig lydskrift. Bag udtrykket „tilpas nøjagtig“ skjuler sig årtiers sprogteoretiske diskussioner hvis resultater i et vist omfang er blevet udmøntet af de ordbogsskrivende dialektologer, således at man kan sige at man f. eks. for ømålsordbogens vedkommende kan levere disse „tilpas nøjagtige“ lydskriftformer fra en række forskellige punkter inden for ordbogens geografiske område, nemlig de punkter eller mindre områder fra hvilke der foreligger tilstrækkeligt grundige undersøgelser af dialektens lydssystem.

Desværre må man jo nok erkende at dialektologernes omhu med at gøre lydskriften mest muligt dækkende ikke altid harmonerer helt godt med det udbytte som ikke-dialektologer (for så vidt både sprogfolk og andre) har af den. For lægfolk vil det være et handicap ved benyttelsen af en sådan ordbog at de ikke uden videre kan læse sig til udtalen. Men det må vel tilskrives sagens natur. Det skal nævnes at visse ordbøger, f. eks. den gamle bornholmske ordbog, og den nye vendsysselske har forsøgt at klare sig med et kompromis mellem almindelig lydefterlignende retskrivning og egentlig lydskrift, altså uden at der er anvendt ret mange specialtegn. For den sidstnævntes vedkommende er kompromiset indrettet på så sindrig en måde at der kun i ret begrænset omfang kan rejses videnskabelige indvendinger.

Ordbøger og sprogbrugernes verden

Også betydningsangivelsen ville jeg kommentere lidt nærmere. Når man – som

i en ordbog – inddrager sprogets betydningsside forudsætter man jo i virkeligheden kendskab til hele sprogbrugerens univers, åndeligt som materielt. Den dialektale sprogbruger har naturligvis i vidt omfang det samme univers som enhver anden dansker, men ikke mindst de dialektale særord som ordbogsredaktionen vel må have en særlig forpligtelse overfor, vil ofte tilhøre betydningsområder som rent sagligt ikke er særlig velkendte for beskriveren.

En meget væsentlig del af det indsamlede dialektmateriale vedrører landbrugs- og fiskeriterminologi, og her må gøres et stort arbejde for i forbindelse med betydningsdefinitionerne at få udredet de saglige forhold korrekt. (At det ikke går som med en iøvrigt højt fortjent dansk ordbogsredaktør der i sin behandling af et ord vedrørende pløjning fik hestene spændt for imellem plovstængerne – som i virkeligheden er dem plovmanden holder i). Ved ømålsordbogen har man opdelt en stor del af seddelmaterialet på saglige kategorier, f. eks. høst, såning, pløjning, harvning, husdyr, bagning, brygning, vejr og vind, således at ordene kan studeres i deres saglige sammenhæng inden de går ind i den alfabetske redaktion. Også ved materialeindsamlingen er det vigtigt at få det enkelte ord frem i en saglig sammenhæng. Hertil bruges spørgehefter og -lister som netop er disponeret rent sagligt.

Bent Jul Nielsen
f. 1933, lektor
ved Institut for
dansk dialekt-
forskning.

18. Pronomenet jeg udtales

